

О. А. Дегтяр,
к.держ.упр.,
старший викладач кафедри обліку і аудиту
Харківського національного автомобільно-дорожнього університету,
м. Харків

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

У статті досліджено основні принципи та тенденції розвитку соціальної держави, напрями модернізації її концепції, а також запропоновані шляхи вдосконалення її сучасної моделі.

Ключові слова: соціальна держава, моделі соціальної держави, державне управління, соціальний захист, соціальні умови.

Одна з головних причин становлення і розвитку соціальної держави на Заході, полягала в тому, що виявилася обмеженість формального закріплення основоположних прав громадян при фактичній нерівності людей. Незаможні класи і верстви вимагали, щоб конституційно закріплені рівні права індивідів були доповнені за безпосередньої участі держави створенням необхідних матеріальних і соціальних умов, а також можливістю для реалізації юридично оформлених прав. Тому процесу формування інститутів і механізмів соціальної держави певною мірою передуює становлення правової держави, громадянського суспільства, соціально орієнтованої економіки. Остання, за певних суспільних умов здатна трансформуватися в соціальне ринкове господарство.

Розробкою теоретичних засад становлення і розвитку соціальної держави на соціальні процеси займалися такі дослідники, як Л. Кочеткова, С. Калашніков, В. Куценко, В.Удовиченко, Я. Остафійчук В. Капіцин, А. Акмалова, Г. Рузавін, Ж. Руссо, О. Скрипнюк, Н. Болотіна Л. Мамут та ін. Віддаючи належне їх науковим напрацюванням з цієї проблематики, слід зауважити, що дослідження тенденцій розвитку соціальної держави, напрямів модернізації її концепції ще не мають координованого і системного характеру.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних основ розвитку соціальної держави в умовах сучасних викликів та опрацювання пропозицій

щодо вдосконалення сучасної моделі соціальної держави в Україні.

Ідея соціальної держави народилась в Німеччині середини ХІХ ст. Її автором був Л. Штайн. Він писав, що соціальна держава зобов'язана сприяти економічному та соціальному прогресу всіх своїх громадян [1]. Надалі ідею соціальної держави розвинули Ю. Офієр, Г. Геллер, Е. Хайман, Ф. Пойман та ін. Релігійний соціолог Е. Хайман вважає, що вираженням ідеї соціальної держави в Європі виступають соціальні ідеї пролетаріату, і саме їм Захід зобов'язаний тим, що в ХХ ст. відбулася трансформація капіталістичного суспільства в соціальну державу [2]. Особливо активно проблеми соціальної держави розроблялися у другій половині ХХ ст. в Німеччині, скандинавських країнах, Англії і т.д. Цьому сприяло закріплення цінностей соціальної держави в конституції ФРН (1943 р.), Франції (1958 р.), Швейцарії (1978 р.).

Закінчення Другої світової війни пов'язано з реконсолідацією Заходу, з початком другої хвилі демократизації. В. Куценко доводить, що відбувається оновлення структур державної влади, поява нових функцій у держави, розвивається «соціальна держава» як більш досконала і еволюційно просунута версія сильної держави. Соціальна держава – це такий різновид держави, що характеризується розвиненою системою соціального забезпечення, яка гарантує мінімальний рівень життя і зниження соціального ризику для найманих працівників [3].

Відмінність соціальної держави від держави-опікуна полягає у зростанні значення зворотних зв'язків і, відповідно, впливу громадян, їх асоціацій і взагалі інститутів громадянського суспільства на державу та її інститути. У цей час ускладнюється сфера не державної публічності, широкий розвиток отримують так звані громадянські ініціативи. Це, по суті, нове явище, яке демонструє інший тип політичної поведінки. У деяких випадках громадянські ініціативи беруть на себе безпосереднє вирішення тих чи інших соціальних завдань. В інших – пропонують конкретні шляхи вирішення і виступають в ролі ініціативних першопрохідців, які подають свого роду приклад.

На цьому етапі відбувається, по-перше, становлення інтеграційних

міждержавних утворень, які будуються не на з'єднанні сукупної суверенної мощі держав, як це було в рамках договорів і союзів ХІХ ст. або навіть в такому об'єднанні як Ліга Націй, а на інтеграції окремих спеціалізованих функцій сучасних держав, по-друге, поява таких феноменів як «постматеріалістичні» цінності та «новий космополітизм». Даний соціальний шар може служити свого роду провідником ідей глобалізації та постачати кадри для нових інститутів, що виникають на транснаціональному рівні [9].

Всі подібні зміни вказують на появу ознак загальнолюдської спільності, що проявляється в деяких елементах загального способу життя і спілкування (Інтернет, міжнародні подорожі, туризм тощо), а також у відповідних культурних зразках і цінностях – аж до так званих загальнолюдських цінностей.

І. Хубер, будучи одним з ідеологів зелених, доводив, що соціальна держава виникає не тому, що є бідність, а тому, що сама система під напором громадянського суспільства змушена створювати благоденство. Соціальна політика, на його думку, виникла не з політики допомоги бідним, а з гарантії добробуту і тільки пізніше стала служити пом'якшенню бідності. І. Хубер розрізняє бідність минулого і бідність сьогодення. Говорячи про бідність сьогодення він підкреслював, що мова не йде про бідність в її класичному розумінні. Бідність в сучасному суспільстві – це скоріше стан свідомості, ніж стан шлунку [4].

Аналізуючи статистику захворювань, демографічну статистику, І. Хубер зробив висновок про взаємозв'язок між техносферою і соціосферою, між індустріальною системою і людиною. Він доводить, що на тлі існуючих конфліктів між ринком і державою, між роботодавцями та працівниками, між заможними і незаможними, зріють нові, більш глобальні протиріччя між техносферою, соціосферою і біосферою, які в свою чергу породять нові соціальні рухи. Він стверджував, що соціальна політика та соціальні питання, що вона вирішує перетворюються в екосоціальну політику. І. Хубер переконаний, що завдання соціальної держави – здоров'я, освіта, професійно-кваліфіковане і добре забезпечене населення [4].

Соціальна держава виникає не стихійно, а на основі цілеспрямованої політичної стратегії. Об'єктивними передумовами її становлення і розвитку виступають соціально орієнтовані економіка, правова держава, що передбачає ефективні громадянські, трудові, соціальні та інші законодавства. Тому соціальна держава починає виникати в умовах індустріального суспільства і досягає високого рівня розвитку на постіндустріальній стадії розвитку.

У розвитку власне ідей соціальної державності можна виділити дві основні тенденції. В англо-американському варіанті розроблялася модель регулюючої держави, яка була сформульована В. Вільсоном у книзі «Конституційна держава». Держава мінімізує антагонізм між багатством і бідністю, захищаючи людину від згубної конкуренції, згладжуючи соціальну біполярність. Уряд не втручається в економіку, але регулює майнову та іншу соціальну нерівність, вирівнюючи умови діяльності індивідів, надаючи їм приблизно однакові життєві шанси і можливості для самореалізації [5].

Зміст регулюючої функції залежить від запитів суспільства та корелюється з ними. Англо-американський варіант соціальної державності концентрувався на аналізі умов попередження поляризації суспільства, монополізації прав і свобод, будь-якої соціальної групи або структури, вироблення механізмів владного розосередження, розмежування держави і громадянського суспільства. У цьому варіанті держава має сили в своїй «слабкості». У концепції регулюючої держави не було чіткої відповіді на питання, яким чином, домагаючись вирівнювання умов життєдіяльності індивідів, не порушувати їхні права та свободи. З усією гостротою постала проблема меж втручання держави. Однак коригування принципу невтручання, позиції влади бути тільки «нічним сторожем», що спостерігає за дотриманням «правил гри» політичними силами, мала велике позитивне значення. Ідеї необхідності активної позиції влади сприяли практичному пошуку форм, напрямів державного регулювання.

Друга тенденція у розвитку ідей соціальної державності відноситься до континентальній Європі. Тут держава як політичний інститут завжди виступала

більш активним чинником суспільного життя, ніж це було в США і Великобританії. Ж. Руссо одним з перших піддав критиці розрив між державою і громадянським суспільством, висловив ідею їх гармонізації [6]. Найбільш послідовно євроконтинентальне розуміння цієї проблеми було виражено в концепції правової держави, яка у XX ст. пролонгувалася в теорію і практику соціально-правової держави.

У сучасній науці набула поширення наступна класифікація національних моделей соціальної держави західних країн:

1. Ліберальний тип: Австралія, Великобританія, Канада, США, Швейцарія, Японія та ін.
2. Консервативний тип: Австрія, Бельгія, Німеччина, Фінляндія, Франція та ін.
3. Соціал-демократичний тип: Данія, Норвегія та ін.

Таким чином, у різних країнах сформувалися різні типи соціальної держави, які мають у кожному випадку національну специфіку. При цьому вони мають сутнісні характеристики і риси. Останні знаходять відображення в дефініціях поняття «соціальна держава». Так, зарубіжні дослідники В. Абсндрот і К. Ленк стверджують, що соціальна держава знаходить своє вираження в наявності чи становленні гарантованої і регульованої системи соціального забезпечення мінімального рівня життя і зниження соціального ризику працюючим» [7]. На думку німецького вченого Г. Ріттера, природа соціальної держави найбільш повно виражається в її стратегічних цілях, які полягають в інтеграції населення країни за допомогою соціального захисту, що сприяє збільшенню його соціальної рівності і політичного оточення, одночасно стабілізації та еволюційної зміни існуючих соціальних, політичних та економічних систем за допомогою процесу постійної адаптації до них громадян [2]. Соціолог і політолог О. Скрипнюк стверджує, що соціальна держава – це така держава, яка гарантує кожному своєму громадянину гідні умови існування і прагне до створення приблизно рівних життєвих шансів у сфері здобуття освіти, зайнятості, охорони здоров'я і т.д. і самореалізації особистості в цілому.

Це держава, яка здійснює в суспільстві соціальну справедливість [8]. Більшість вітчизняних вчених розглядають питання про соціальну державу через призму специфічної діяльності держави в соціальній сфері. Так, В. Гошовська вважав, що соціальною називається держава, яка бере на себе обов'язок піклуватися про соціальну справедливість, добробут своїх громадян, їх соціальну захищеність [5].

В. Куценко відзначав, що становлення індустріального, а потім і постіндустріального суспільства викликає потребу в соціальній державі як державі, приймаючій на себе відповідальність за стан справ соціальної сфери, а стало бути, такою, що розглядає політику соціального регулювання в якості однієї з найважливіших своїх функцій [3].

На думку Н. Болотіна, на початку ХХ ст. намітився багатоаспектний підхід до розуміння держави як арбітра, корпоративної структури, юридичного уособлення нації. У політичній традиції посилилась увага до загальносоціальних аспектів держави [9].

Досить цікавим, хоча і багато в чому дискусійним, представляється визначення соціальної держави, дане Л. Мамутом. Соціальну державу пропонується розглядати в якості публічно-владної організації суспільства, яка сама зобов'язується надавати своїм членам певні соціальні послуги, – причому, – за словами Л. Мамута, сама зобов'язується саме держава в цілому, тобто державно-організований народ, а не державний апарат, який є лише офіційним представником цього народу [10].

Порівняльний аналіз наукових уявлень про політичну природу соціальної держави дозволяє зробити висновок про те, що соціальна держава являє собою особливий тип високорозвиненої держави, в якій забезпечується достатній рівень соціальної захищеності всіх громадян за допомогою активної діяльності держави з регулювання соціальної, економічної та інших сфер життєдіяльності суспільства, встановлення в ньому соціальної справедливості та солідарності. Соціальна держава знаменує високий рівень зближення цілей і гармонізації відносин державних інститутів і суспільства.

Принципами устрою та діяльності соціальної держави виступають відкритість політичної влади, її демократизм, громадянський мир, соціальна злагода і солідаризм, соціальна справедливість і здійснення сильної соціального захисту населення, соціальних програм в рамках активної та адресної соціальної політики [8].

Разом з тим досвід становлення та модернізації концепції соціальної держави, а також практика втілення її інститутів в реальному житті свідчить про те, що в рамках даного типу державності також є внутрішні протиріччя. Відображенням цих протиріч і проблем стала широка дискусія про кризу соціальної держави та її майбутнє, що розгорнулася в зарубіжній науковій і політичній літературі кінця ХХ ст. початку ХХІ ст. В основі процесів, що послужили причиною загострення проблем соціальної держави, лежать циклічність і нерівномірність економічного розвитку, схильність економіки та соціальної сфери до впливу подій зовнішньої і внутрішньої політики. Світова фінансова криза знищила ілюзію гармонії між економічним зростанням і все ширшою практикою централізованого розподілу соціально-економічних благ, показала наявність серйозних монетарних проблем і неможливість нескінченної експлуатації дешевої імпоротної сировини. Загострення дискусії про кризу та перспективи соціальної держави мало місце слідом за руйнацією соціалізму в країнах Східної Європи, економічними труднощами ФРН, викликаними освоєнням приєднаних східнонімецьких земель, подальшим розширенням Європейського союзу.

Ці глобальні геополітичні та економічні зрушення висвітлили всю складність взаємодії суспільства і держави, показали неспроможність як спрощеної ліберальної моделі, заснованої на поділі суспільної і державної сфер і наступному обмеженні легітимного становища держави, аж до моделі «мінімальної держави», що має функцію лише забезпечення безпеки держави, так і спрощеної соціальної моделі, заснованої на пасивному, підпорядкованому становищі суспільства і активної інтервенціоністської політики держави [2].

Розквіт соціальної держави в ХХ ст. збігається з удосконаленням

структурного поділу між суспільством і державою, тому наукові дискусії переходить від проблеми «що» до проблеми «як», тобто про те, як, або до яких меж, має і може діяти держава, щоб отримати ефективні кінцеві результати, не викликаючи при цьому серйозних нестійких явищ у глобальному функціонуванні системи протягом тривалого періоду. Або, іншими словами, як мають складатися міжкомунікативні відносини між суспільством і державою, щоб проводити в життя ефективну громадську політику з достатньою фінансовою підтримкою протягом довгого часу і бути невразливими щодо ефектів колонізації в соціальній сфері.

Таким чином, головною сферою регулювання взаємодії держави і суспільства є встановлення оптимального співвідношення між виробництвом і розподілом, а головне протиріччя соціальної держави становить суперечність між соціальною політикою, що розширюється та економічним зростанням, економічними труднощами і необхідністю фінансування соціальних витрат. Саме ці питання є предметом теоретичних суперечок прихильників економічної свободи і захисників державного втручання в економіку.

Серйозну проблему представляє собою також певний конфлікт між особистістю і державою. Він проявляється в тому, що з одного боку, громадяни хочуть, щоб держава реально знала про їхні проблеми і, отже, мала можливість здійснювати ефективну політику забезпечення добробуту та підтримки, з іншого – прагнуть перешкодити державі володіти інформацією про те, що вони мають, думають і роблять. Розвиток же соціальної держави в даному контексті може бути інтерпретований як процес соціалізації приватних потреб, коли економічні ресурси особистості, її здоров'я, потреби в житлі, уміння і бажання працювати перестають бути приватною справою і переходять в категорію суспільних проблем [9].

Ще одним серйозним приводом для дискусій про кризу соціальної держави є розростання, дублювання, особливо в умовах складного територіального устрою, бюрократизації державного та адміністративного апарату. Це веде до зростання витрат на державну службу, зниження

оперативності у наданні соціальної допомоги, а в підсумку – до втрати ефективності державної підтримки.

Для виявлення масштабів і глибини кризи соціальної держави, а також для визначення шляхів подолання її нинішніх труднощів важливе методологічне значення має аналіз характеру цієї кризи. Необхідно з'ясувати, чи можливо усунення кризових проявів в рамках діючої громадської моделі з використанням притаманних їй традиційних механізмів або ж потрібно вихід за рамки даної моделі і перехід до використання принципово інших методів управління з метою забезпечення нової рівноваги системи.

Незважаючи на те, що в теорії соціальна держава нерідко протиставляється ліберальною державою, на практиці ці категорії далеко не завжди можуть розглядатися як альтернативні. Навіть така типово ліберальна держава, як США, реалізує найпотужніші національні соціальні програми.

Багато політичних лідерів, науковців та пересічних громадян сходяться в думці, що на рубежі XX і XXI ст. відбувалась фундаментальна соціальна трансформація, порівнянна за масштабами з індустріалізацією. Ця трансформація проявляється у багатьох сферах життя. У розвинених демократіях політологи відзначають зміни у функціонуванні демократичних інститутів, перш за все ослаблення політичних партій, загострення передвиборних та медіа-кампаній, зниження суспільної довіри урядам. Зміни відбуваються і в економічній сфері, особливо в області національного добробуту і стратифікації за доходами населення. Хоча в 90-і рр. XX ст. відзначався підйом економік розвинених країн, для цього періоду характерно скорочення урядових соціальних програм, а в деяких країнах, для яких це не було історично характерно, відбулося збільшення розриву в доходах між різними верствами населення.

Зміни торкнулися різних секторів суспільства. З кінця 70-х рр. XX ст. сильно змінюються сімейні відносини у західному суспільстві – знижується кількість традиційних сімей з двома батьками і дітьми, зростає кількість розлучень, багато дітей народжуються поза шлюбом. Інший чинник пов'язаний

з глобалізацією, яка швидко збільшує інтеграцію світової економіки, розмиваючи національну автономію. Західний комерціалізм пішов з Лос-Анджелеса і Нью-Йорка до Лондона, Праги, Москви і Шанхаю, провокуючи гомогенізацію культури.

Значні переміщення населення, такі як міграція азіатів і латиноамериканців у США і Канаду, північноафриканців до Франції, турків і боснійців до Німеччини, албанців та іракців до Італії, корейців і філіппінців до Японії, розмивають демографію і культуру сформованих демократій, і цей процес буде продовжуватися в майбутньому. Зростаюча гетерогенність суспільства, часто супроводжується зростанням невдоволення корінного населення, – один з основних викликів сучасних демократій [3].

Зміни державних, економічних, соціальних і культурних норм впливали на стан громадянського суспільства, але цей вплив не можна оцінювати однозначно. З одного боку, ця трансформація активізувала рух серед широких мас населення, з іншого негативно позначилась на окремих аспектах громадянського суспільства. Деякі з цих змін можуть сприяти досягненню соціальної гармонії, а деякі – шкодити їй. Одні реалії (наприклад, інтеграція іммігрантів) можуть бути спрямовані на захист або навіть створення соціального капіталу, інші ж (наприклад, розмивання сімейних відносин) можуть ускладнювати цей процес.

Як частина глобальної економіки, різні країни відчувають на собі вплив одних і тих же економічних і соціальних факторів. У той же час їх історичний досвід, організація економіки і демократичних структур різні. Тому, незважаючи на вплив загальних факторів – комерційного телебачення, Інтернету, революції розлучень, жіночого руху і т.д. – тимчасові рамки трансформації коливаються в західних демократіях іноді в межах десятиліття.

Отже, основні виклики соціальної державі пов'язані зі світовою економічною кризою, в ході якої була зруйнована ілюзія гармонії між економічним зростанням і розширенням практики централізованого розподілу соціально-економічних благ; глобальними геополітичними зрушеннями

дискредитували ліберальну модель демократії.

Узагальнюючи потрібно відзначити, що у числі основних напрямків вдосконалення сучасної моделі соціальної держави вчені пропонують встановлення нових принципів взаємовідносин економіки і політики, пошук нових механізмів з'єднання закономірностей ринкової економіки зі зростаючим попитом на добробут, відмову від метафізичного розуміння принципу рівності як парадигми суспільної діяльності, підвищення особистого внеску споживачів соціальних благ в їх виробництво.

Серед заходів з подолання кризових явищ в соціальній державі важливе місце повинен також зайняти постійний контроль за діяльністю державного апарату. При цьому недостатньо обмежуватися внутрішнім контролем у межах самої адміністрації або зовнішнім (бухгалтерським, фінансовим) контролем. Потрібно розширення парламентського контролю за всією сукупністю державної діяльності незалежно від того, чи здійснюється вона безпосередньо адміністрацією чи опосередковано установами та організаціями, створеними нею. Представники народу мають повне право інспектувати державні фонди і діяльність державних служб, які ними розпоряджаються. Демократичні принципи вимагають контролю не тільки за виконанням великих політичних рішень, але також інспектування щоденної діяльності органів державного управління. У цілому ж соціальна держава вимагає широкого перегляду наявності інструментів контролю парламентаризму, до цих пір недостатньо дієвих.

Список використаних джерел

1. *Кочеткова Л. Н.* Теория социального государства Лоренца фон Штейна / Л. Н. Кочеткова // *Философия и общество*. – 2008. – № 3 (51). – С. 50–63.
2. *Калашников С. В.* Функциональная теория социального государства: моногр. / С. В. Калашников. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2009, с. 132.
3. *Куценко В. І.* Соціальна держава (проблеми теорії, методології, практики) : моногр. / В. І. Куценко, В. П. Удовиченко, Я. В. Остафійчук. – К. : Заповіт, 2003. – 228 с.
4. *Huber J.* Die Regenbogengesellschaft: Ökologie und Sozialpolitik. - Frankfurt M., 1985. S. 72.
5. *Капицын В. М.* Социальная политика: парадигмы и приоритеты. моногр. / В. М. Капицын, А. А. Акмалова, Г. И. Рузавин. – М. : Союз Москва, 2010. – 312 с.
6. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты / изд. подгот. В. С. Алексеев и др. – М. : Наука, 1969. –

703 с.

7. *Гошовська В. А.* Соціальна держава: український вибір : моногр. / В. А. Гошовська. – К. : Друкарня ДП «Редакція журналу «Охорона праці», 2012. – 321 с.

8. *Скрипнюк О. В.* Соціальна правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : моногр. / О. В. Скрипнюк. – К. : Наук. думка, 2010. – 258 с.

9. *Болотіна Н. Б.* Право соціального захисту: становлення і розвиток: моногр. / Н. Б. Болотіна. – К. : Атіка, 2009. – 245 с.

10. *Мамут Л. С.* Социальное государство с точки зрения права. / Л. С. Мамут // Государство и право. – 2012. – № 7. – С. 5–14.

***Diegtiar O. A.* Theoretical and methodological foundations of the welfare state in modern challenges.**

In the article the basic principles and trends in the welfare state, the directions of modernization of its concept and suggested ways to improve its current model.

Key words: welfare state, the welfare state model, governance, social protection and social conditions.

***Дегтярь О. А.* Теоретические основы социального государства в условиях современных вызовов.**

В статье исследованы основные принципы и тенденции развития социального государства, направления модернизации его концепции, а также предложены пути совершенствования его современной модели.

Ключевые слова: социальное государство, модели социального государства, государственное управление, социальная защита, социальные условия.